

István Bibón näkemykset
juutalaisvainoista Unkarissa
maailmansotien välisestä ajasta
vuoteen 1948

Oulun yliopisto Historiatieteet

Historian kandidaatintutkielma

7.3.2023

Elviira Tervämäki

Sisällys

JOHDANTO.....	3
1. BIBÓN NÄKEMYKSET SYISTÄ VAINOJEN TAUSTALLA	7
2. RYHMIEN VASTUUT HOLOKAUSTISSA.....	12
2.1. VIRANOMAISTEN VASTUU.....	12
2.2. KIRKON VASTUU.....	14
2.3. ÄLYMYSTÖN VASTUU.....	17
3. HOLOKAUSTIN JÄLKEEN.....	21
LOPPULAUSE.....	26
LÄHTEET JA TUTKIMUSKIRJALLISUUS	28
I PAINETUT LÄHTEET	28
II TUTKIMUSKIRJALLISUUS.....	28

Johdanto

Juutalaisiin kohdistuva viha elää ja kasvaa Euroopassa nykypäivänä. Toisen maailmansodan aiheuttamasta tuhoista ja juutalaisten systemaattisesta kansanmurhasta huolimatta voidaan Euroopan Unionin FRA-raportista ”Antisemitism – Overview of antisemitic incidents recorded in the European Union 2012–2021”¹ huomata, että antisemitistiset eli juutalaisvihaa lietsovat teot sekä poliittisesti motivoituneet rikokset juutalaisia vastaan ovat lisääntyneet. Euroopan Unionin raporttien tuloksista näkyvän suunnan lisäksi tämän tutkielman kirjoitushetkellä Lähi-Idässä käynnissä olevan Gazan sodan voidaan oletettavasti lisäävän juutalaisiin kohdistuvaa vihaa, jonka levittämisen erityisesti sosiaalinen media mahdollistaa. Kokonaisuudessaan edellä esiteltyjen havaintojen kautta lähdin kirjoittamaan tätä tutkielmaa aiheen ajankohtaisuuden sekä menneisyyden painolastien käsittelyn valossa.

Tutkielma käsittelee unkarilaisen vasemmistodemokraatti István Bibón² näkemyksiä antisemitismistä³ Unkarissa toisen maailmansodan aikana. Tutkielmassa tarkastellaan Bibón vuonna 1948 julkaisemaa esseetä. Bibón esseestä hyödynnetään erityisesti osia, jotka käsittelevät holokaustiin⁴ johtaneiden syiden käsittelyä, eri ryhmien rooleja holokaustin aikana sekä antisemitismiä toisen maailmansodan jälkeen. Tutkielman tutkimuskysymyksenä tarkastellaan, *miten ja miksi István Bibó kirjoittaa juutalaisvainoihin johtaneista syistä ennen toista maailmansotaa, eri ryhmien vastuusta holokaustin aikana ja, miten Bibó näkee tilanteen ja antisemitismin toisen maailmansodan jälkeen*. Lisäksi tutkielmassa keskeisesti pohditaan esseen kohderyhmää ja kirjoittajan pyrkimyksiä sekä sitä, *mitä ja keitä tekijöitä Bibó esseessään mainitsee*. Tutkielman tutkimuskysymykseen päädyin Bibón esseen sisällön teemojen pohjalta.

Tutkielman rakenne noudattaa kronologista järjestystä. Tutkielman ensimmäisessä pääluvussa tarkastellaan Bibón näkökulmia holokaustiin johtaneista syistä Unkarissa.

¹ European Union agency for fundamental rights 2022, 111.

² István Bibó (1911–1979) tunnetaan erityisesti länsimaissa sosialismin ja kapitalismin parhaat puolet yhdistävänä ajattelijana. Bibó syntyi Unkarissa reformoituun perheeseen, missä hän pääosin vaikutti koko elämänsä ajan. Bibó oli oikeustieteilijä, minkä korkean koulutustaustan mahdollisti hänen etuoikeutettu isältään peritty yhteiskunnallinen asema Alföldin alempaan aateliin kuuluvana. Halmesvirta 2017, 7–14.

³ Termillä antisemitismi tarkoitetaan juutalaisiin kohdistuvaa vihaa, joka voi ilmetä esimerkiksi yksilön omilla asenteilla, ajattelulla tai stereotyyppioilla. Käytännössä antisemitismi voi näkyä yhteiskunnassa muiden muassa syrjintänä tai poliittisina juutalaisvastaisina toimina. Kuparinen 1999, 9–10.

⁴ Termillä holokausti tarkoitetaan Kansallissosialistisen Saksan systemaattista juutalaisten surmaamista toisen maailmansodan aikana vuosina 1939–1945. Holmila 2010, 13–14.

Toisessa pääluvussa keskitytään Bibón esseen keskeiseen teemaan, holokaustin aikaiseen vastuuseen, mitä tarkastellaan eri ryhmien näkökulmasta. Ryhmät ovat valikoituneet Bibón esseen pohjalta. Tutkielman kolmannessa eli viimeisessä pääluvussa käsitellään Bibón näkemyksiä holokaustista toisen maailmansodan jälkeen. Teemaan päädyin, koska Bibón essee on julkaistu 1948. Tästä syystä on olennaista avata Bibón näkemyksiä myös julkaisuhetken tienoilla. Tutkielman aikarajaus on siis valikoitunut Bibón esseen käsittelyteemojen pohjalta tähän tutkielmaan. En ole siis lähtökohtaisesti halunnut rajata aikarajausta liian suppeaksi, vaan keskittyä Bibón esseen ydinsisältöihin turhan toiston välttämiseksi.

Tutkielman lähteenä tarkastellaan István Bibón vuonna 1948 julkaisemaa esseetä ”Juutalaiskysymys vuoden 1944 jälkeen”, joka on osa laajempaa Anssi Halmesvirran ja Tuomas Laine-Frigrenin toimittamaa teosta *Antisemitismien kirous*.⁵ Halmesvirran ja Laine-Frigrenin toimittamassa teos sisältää suomen kielelle käännettyjä versioita kolmen merkittävän 1900-luvun aikana vaikuttaneen ajattelijan esseitä antisemitismistä. Teoksen ensimmäinen essee käsittelee ranskalaisen filosofin Jean-Paul Sartren tekstiä *Réflexions sur la Question Juive* eli suomennettuna ”Pohdintoja juutalaiskysymyksestä”⁶. Toinen teoksen essee on puolestaan englantilaisen kirjailijan George Orwellin teksti *Antisemitism in Britain* eli suomennettuna ”Antisemitismi Britanniassa”⁷. Halmesvirran ja Laine-Frigrenin toimittaman teoksen kolmas essee *Zsidókérdés Magyarországban 1944 után* eli ”Juutalaiskysymys vuoden 1944 jälkeen” on István Bibón kappaleen alussa mainittu teksti, joka toimii tutkielman päälähteenä. Tutkielman ensimmäisessä luvussa viitataan myös Sartren esseeseen vertailun vuoksi, mutta toisaalta myös Bibón oman ajattelun perustelemiseksi. Lähde on tekstityyppinä essee, joka nykyään käsitetään joko argumentoivana eli kantaaottavana tai pohtivana kirjoitelmana. Alun perin essee määriteltiin henkilökohtaisia kannanottoja sisältäväksi filosofisen pohdiskelevaksi tekstiksi.⁸ Tämä näkökulma on olennaista myös ottaa huomioon Bibón esseetä analysoitaessa.

⁵ Istvan Bibon essee ”Juutalaiskysymys vuoden 1944 jälkeen” (unk. *Zsidókérdés Magyarországban 1944 után*) julkaistiin ensimmäisen kerran Unkarissa vuonna 1948. Jean-Paul Sartren, George Orwellin ja István Bibon esseet (”Pohdintoja juutalaiskysymyksestä”, ”Antisemitismi Britanniassa” ja ”Juutalaiskysymys vuoden 1944 jälkeen”) julkaistiin suomeksi Halmesvirran ja Laine-Frigrenin käännöksinä ja toimittamina yksissä kansissa vuonna 2023.

⁶ Halmesvirta 2023, 31.

⁷ Halmesvirta 2023, 111.

⁸ Luukka 1993, 408.

Esseet on julkaistu lähes samaan aikaan toisen maailmansodan jälkeen vuosina 1945–1948. Julkaisuaikajankohta on olennainen, koska silloin Eurooppa oli niin ikään nollapisteessä. Toisen maailmansodan päätyttyä Eurooppa kohtasi holokaustin aiheuttamat kauhut. Lisäksi Israelin valtion syntyminen oli kyseisen vuosikymmenen aikana ajankohtaisempaa kuin koskaan aiemmin. Kaikki tekstit kuvaavat antisemitismin ilmentymistä kirjoittajien omissa yhteiskunnissa toisen maailmansodan aikana. Tutkielman lähteeksi valikoitui Bibón essee, koska se käsittelee juutalaisiin kohdistunutta vihaa toisen maailmansodan aikaisessa Unkarissa. Esseessään Bibó kirjoittaa holokaustin vastuunkannosta, eri instituutioiden roolista sekä antisemitismistä esseen kirjoitushetkellä. Nämä teemat yhdessä muodostavat esseen sisällön. Halusin valita Bibón tutkielman keskeiseksi ajattelijaksi siitä syystä, että hän on Euroopassa Sartreen ja Orwelliin verrattuna vähemmän tunnettu ajattelija.

Tutkielman metodina on lähiluku, jonka avulla analysoidaan Bibón essee. Lisäksi keskitytään sanavalintoihin, jotka ovat esseen sisällön tai kontekstin kannalta keskeisiä. Tästä syystä kielellisten diskurssien analysoiminen on merkittävää tutkielman aatehistoriallisen näkökulman kannalta.⁹ Tutkielman lähdeaineiston ja teemojen valikoitumisen perusteella olennainen metodi on myös laadullinen sisällönanalyysi, jossa tutkielman tarkasteltavat teemat ovat nousseet lähdeaineiston pohjalta.¹⁰ Bibón esseestä nousevat teemat ovat siis toimineet tämän tutkielman perustana. Aatehistoriallisesti huomionarvoista on tarkastella, kuinka sosiaalisen maailman ilmiöitä ja käsitteitä tulkittiin omalla aikanaan.¹¹ Tutkielmassa siis sijoitetaan Bibón ajattelu omaan aikalaisyhteisöönsä, ja tarkastellaan ilmiöitä sieltä käsin. Toisaalta tutkielman näkökulman kannalta on olennaista selvittää myös Bibón omia intentioita eli tavoitteita tekstinsä taustalla, ja siten tarkastella esseetä lähdekriittisesti. Tutkielman keskeisenä tutkimustuloksena voidaan pitää esseen kohderyhmän pohdintaa. Kohderyhmän pohdinnan avulla kirjoittajan mahdolliset intentiot saavat vielä vahvistusta esseen taustalla.

Tutkielman tutkimuskirjallisuus koostuu niin metodikirjallisuudesta kuin aihepiiriin soveltuvasta aiemmasta tutkimuksesta. Holokaustia ja antisemitismiiä on tutkittu

⁹ Havu & Tolonen 2022, 92.

¹⁰ Kallinen & Kinnunen n.d. elektr. dokumentti.

¹¹ Havu & Tolonen 2022, 93.

runsaasti. Tutkielman tutkimuskirjallisuus on kuitenkin valikoitunut erityisesti Unkaria ja toisen maailmansodan aikaista antisemitismia käsittelevän aineiston perusteella. Antisemitismin historiaa käsittelee Eero Kuparisen teos *Aleksandriasta Auschwitziin – Antisemitismin pitkä historia* (1999). Kuparinen valottaa teoksessaan antisemitismin pitkää historiaa länsimaissa. Lisäksi teos pyrkii avaamaan, miten ja miksi juutalaisia on vainottu yli vuosisatojen. Toinen tutkielman kannalta olennainen tutkimuskirja on Antero Holmilan *Holokausti – tapahtumat ja tulkinnat* (2010), joka käsittelee laajemmin holokaustia. Holmilan teoksessa tutkielman näkökulmasta merkittävää on holokaustin laajuuden, siihen vaikuttavien syiden sekä seurausten tarkastelu. Kuparisen tavoin myös Holmila näkee teoksessaan olennaisena kuvata antisemitismin eri muotoja, mikä sopii tutkielman aihepiiriin.

István Bibóa on erityisesti tarkastellut Anssi Halmesvirta tutkimuksessaan ”Vapauden kapea polku - István Bibón julkinen moralismi” (2017). Tutkimus käsittelee kattavasti István Bibón ajattelua ja elämää, mutta myös hänen osuuttaan julkisena moralistina¹². Julkisen moralistin käsite toimii tutkielmassa yhtenä näkökulmana Bibón ajattelua analysoitaessa. Unkarin historiaan tarkemmin perehdytään muun muassa László Kontlerin, Gábor Gyánin sekä Juhani Huotarin ja Olli Vehviläisten tutkimusten kautta. Lisäksi Unkarin poliittisen historian muutoksia ja erityisesti äärioikeiston vaikutusta maailmansotien aikana valottaa Anssi Halmesvirran tutkimusartikkeli ”Unkarin äärioikeistoliikkeet 1930-luvulla” (2013). Tutkielmassa hyödynnetään sopivin osin myös lähdeaineiston aihepiiriä tarkentavaa sekä väitteitä perustelevaa tutkimuskirjallisuutta.

¹² Termillä julkinen moralisti tarkoitetaan henkilöä, joka asettuu argumentaatiossaan sorrettujen puolelle. Henkilö pyrkii esittämään oman tietoisien näkemyksensä humanistisesti ja rationaalisesti eri ilmiöiden syistä ja seurauksista, sillä hän uskoo tietävänsä ja ymmärtävänsä todellisuuden. Halmesvirta 2017, 11.

1. Bibón näkemykset syistä vainojen taustalla

István Bibón näkemyksiä holokaustin syistä on olennaista tarkastella aluksi Unkarin poliittisen historian kautta. Unkari muuttui kaksoismonarkiasta tasavallaksi ensimmäisen maailmansodan seurauksena. Sodan tuomat taloudelliset ongelmat vaivasivat yhteiskuntaa, mikä loi hajaantuneisuutta maan politiikkaan.¹³ Maata johti hetkellisesti vuonna 1919 kommunistijohtaja Béla Kun, jonka hallinto myöhemmin kaatui oikeiston ottaessa vallan itselleen.¹⁴ Lopulta Unkarin kuningaskunnan valtionhoitajanakin palvelut Miklós Horthy (1868–1957) toimi maan pääasiallisena hallitsijana vuodesta 1920¹⁵ vuoden 1944 syrjäyttämiseensä saakka.¹⁶ Kokonaisuudessaan ensimmäisen maailmansodan jälkeisistä vuosista voidaan huomata, että Unkarin hallinto oli hetkellisesti sekasorron tilassa. Valta siirtyi nopeasti vasemmistolta oikeistolle. Unkaria tarkastellessa ensimmäisen maailmansodan jälkeen on olennaista ymmärtää, että nopeat hallinnolliset siirtymät olivat toisaalta melko yleisiä Euroopassa kyseisenä ajanjaksona. Lisäksi poliittisten puolueiden valtataistelu sekä aatteet näyttelivät keskeistä roolia valtioiden hallinnossa.

Ensimmäiseksi Bibón esseetä tarkastellessa on olennaista huomata, kuinka hän korostaa juutalaisvainojen lähtökohtana Unkarissa juuri vuonna 1919 käynnistyneitä tapahtumia:

*Vuodesta 1919 Unkarissa vallitsi perusteiltaan feodaalis-konservatiivinen hallitusmuoto, joka syntyi juutalaisvastaisten väkivaltaisuuksien saattamana.*¹⁷

Bibón esseestä voidaan päätellä, että hän pitää vuoden 1919 tapahtumia sekä sen jälkeistä hallintoa keskiössä Unkarin juutalaisvainoihin johtaneina tapahtumaketjuina. Bibó ei avaa tarkasti lukijalle, mitä vuoden 1919 väkivaltaiset tapahtumat tarkoittavat. Tästä voidaan päätellä Bibón oletettavan, että hänen esseensä lukijat mahdollisesti tietävät, mitä vuonna 1919 Unkarin historiassa tapahtui. Bibón siis voidaan nähdä kirjoittavan Unkarin historian poliittisia muutoksia ymmärtäneelle ja tapahtumia muistavalle lukijalle omana

¹³ Vehviläinen 2004, 194.

¹⁴ Kontler 2002, 345.

¹⁵ Miklós Horthy nimitettiin 1. maaliskuuta vuonna 1920 Unkarin valtionhoitajaksi, jolloin hänen oli mahdollista käyttää entiselle kuninkaalle kuuluvia oikeuksia. Vehviläinen 2004, 202.

¹⁶ Vehviläinen 2004, 232–233.

¹⁷ Bibó 2023, 138.

aikanaan. Esseestä voidaan kuitenkin olettaa, että kyseinen vuosi viittaa poliittisen vasemmiston ja oikeiston väliseen kamppailuun vuosikymmenen lopussa, joka osaltaan levisi väkivaltaiseksi.¹⁸ Bibó itse kuului poliittiseen vasemmistoon, millä voidaan olettaa olleen vaikutusta hänen näkemyksiinsä Unkarin hallintoa kritisoitaessa sekä vuoden 1919 tapahtumien tärkeyttä korostaessa. Esseen lukija voi siis huomata Bibón omat arvot ja asenteet tekstin taustalla siitä, miten hän vainoista ylipäänsä kirjoittaa.

Toiseksi Bibó nostaa esseessään Unkarin hallinnon päätöksestä käyttöönotetut juutalaislait keskeiseksi syyksi juutalaisvanojen taustalla. Bibó kirjoittaa esseessään juutalaislakien käyttöönotosta erityisesti yhteiskunnan näkökulmasta, ja korostaa, miten unkarilaiset suhtautuivat lakien käyttöönottoon.¹⁹ Unkarin hallinnon antisemitismin historian näkökulmasta merkittävimpinä tekijänä voidaan pitää vuonna 1920 käyttöönotettuja *Numerus Clausus*²⁰ -lakeja. Unkarin 1920- ja 1930-lukujen antisemitismin historiasta tiedetään erityisesti, että juutalaisten asema heikkeni jatkuvasti aina vainoihin saakka. Juutalaisvainoja edeltäneet Kansallissosialistista Saksaa myötäilleet lait tulivat päätepisteeseensä vuonna 1941, jolloin myös avioliitot juutalaisten ja ei-juutalaisten välillä tehtiin laittomiksi.²¹ Lukijan kannalta on keskeistä tavoittaa ajatus, että Bibó nostaa juutalaislakien kannatuksen taustalle tekijöitä Unkarin politiikasta sekä kansan köyhyydestä erityisesti talonpoikien kohdalla.²² Juutalaislakien poliittisia vaikutuksia nostaa esille Gyáni tutkimusartikkelissaan, jonka mukaan juutalaiset miellettiin syyllisiksi Unkarin poliittisiin muutoksiin.²³ Bibón juutalaislakeja käsittelevästä osuudesta voidaan huomata hänen ajattelunsa oikeustieteellinen ja toisaalta yhteiskunnallinen ulottuvuus. Bibón voidaan nähdä halunneen oikeustieteilijänä niin ikään ymmärtää syitä ihmisten vapautta rajoittavien lakien taustalla, minkä hän lopulta sitoo osaksi yhteiskunnallista ja poliittisesti sävytynyttä ilmiötä.

Holokaustiin johtaneiden Unkarin sisäisten syiden lisäksi on olennaista tarkastella esseessä mainittuja ulkoisia syitä tapahtumaketjun taustalla. Bibón mukaan on olennaista tarkastella juutalaisvainoihin johtaneita syitä koko Euroopassa niin antisemitismin

¹⁸ Vehviläinen 2004, 199–200.

¹⁹ Bibó 2023, 142–143.

²⁰ Termillä *Numerus Clausus* tarkoitetaan tässä asiayhteydessä Unkarissa vuonna 1920 käyttöönotettua lainsäädäntöä, joka rajoitti juutalaisten oikeuksia koulutusmahdollisuuksissa. Häkkinen 2017, 328.

²¹ Kontler 2002, 347.

²² Bibó 2023, 143.

²³ Gyáni 2017, 156.

alkuperästä kuin psykologisista ja yhteiskunnallisista tekijöistä käsin.²⁴ Psykologisilla tekijöillä Bibó tarkoittaa juutalaisiin liitettyjä ennakkoluuloja:

*Ihmisryhmistä voidaan kuitenkin erottaa käyttäytymismuotoja, ominaisuuksia tai reagoititapoja, jotka tietyssä yhteiskunnallisessa ja historiallisessa tilanteessa ovat tunnistettavia ja saavat ympäristössään aikaan yksinkertaistavia yleistyksiä.*²⁵

Lainauksesta voidaan huomata, että Bibón omassa ajattelussakin on havaittavissa juutalaisiin kohdistuvia ennakkoluuloja, joita hänen mukaansa voivat olla ryhmään liitetyt fyysiset tai psyykkiset piirteet, kuten esimerkiksi käyttäytymis- tai reagoititavat. Merkittävää kuitenkin on, että Bibó itse esseessään tiedostaa ennakkoluulojen olevan ”yksinkertaistavia yleistyksiä”²⁶, mikä nykylukijan näkökulmasta katsottuna kertoo Bibón ymmärtäneen juutalaisiin kohdistuneiden ennakkoluulojen perusteettomuuden omana aikanaan.

Bibón lisäksi on olennaista tarkastella juutalaisiin kohdistuneita ennakkoluuloja myös toisen merkittävän ajattelijan, Jean-Paul Sartren, näkökulmasta. Esseessään *Réflexions sur la Question Juive* eli ”Pohdintoja juutalaiskysymyksestä”²⁷ Sartre toteaa:

*Keskenään juutalaiset ovat ihmisiä itselleen ja muille. Todistukseksi tästä riittänee, että hyvin usein saman perheen jäsenet eivät havaitse sukulaistensa etnisiä piirteitä (niillä tarkoitetaan kiistämättömiksi hyväksytyjä biologisia ja perinnöllisiä tosiasioita).*²⁸

Lainauksesta voidaan siis havaita, että myös Sartren ajattelussa on samansuuntaisia käsityksiä juutalaisiin kohdistetuista fyysisistä ja psyykkisistä ennakkoluuloista kuin Bibólla. Edellä esitettyjen lainausten kielellinen ilmaus voidaan nykypäivänä luokitella ennemmin antisemitismiä ylläpitäviksi kuin kitkeviksi ennakkoluuloiksi, vaikka kirjoittajien intentiot olisivat hyvät. Bibóa laajemmin tutkinut Halmesvirta kuitenkin

²⁴ Bibó 2023, 168.

²⁵ Bibó 2023, 187.

²⁶ Bibó 2023, 187.

²⁷ Sartre 2023, 31.

²⁸ Sartre 2023, 76.

toteaa, että ”Rasialismia voi esiintyä myös sosialistisessa ja demokraattisessa poliittisessa kielenkäytössä, kuten Bibólla”.²⁹ Halmesvirta tarkoittaa tässä tapauksessa sitä, että Bibón ajattelun mukaan juutalaisia ja muita vähemmistöjä ei saanut jättää ulkopuolelle tai eristää päätöksenteosta, vaikka he eivät täysin sopeutuisikaan yhteiskuntaan.³⁰ Bibón ajattelussa voidaan siis nähdä, että hän ei täysin kiistä fyysisten tai psyykkisten piirteiden merkitystä ennakkoluulojen taustalla tai edes niiden olemassaoloa, mutta ei niin ikään niitä korostakaan omassa suhtautumisessaan. Nykylukijan näkökulmasta onkin siis olennaista huomata, että niin Bibón kuin Sartren käsitykset ja esseiden kielellinen ilmaus kuvaavat oman aikansa ajattelutapaa. Halmesvirran ohella myös rasismien historiaa tutkinut George M. Fredrickson painottaa, että rasismilla tarkoitetaan johonkin ryhmään negatiivisesti kohdistettuja asenteita tai toimintatapoja.³¹ Bibó kuitenkin kirjoittaa esseessään juutalaisiin kohdistetuista ennakkoluuloista niiden pintapuolisuutta esiintuoden, mikä viittaa siihen, että Bibó ei itse pyrkinyt ylläpitämään niitä. Bibón ajattelusta on olennaista huomata, että hän tiedostaa Euroopan juutalaisiin kohdistuneet antisemitistiset ennakkoluulot osatekijöinä juutalaisvainojen taustalla.

Lähiluvun sekä aatehistoriallisen näkökulman kannalta on olennaista analysoida lähemmin Bibón käyttämiä sanavalintoja. Tällä tavoin voidaan tarkastella kirjoittajan mahdollisia vaikutuspyrkimyksiä tai omaa suhtautumistaan tekstissä esiintyviin ilmiöihin. Bibó nostaa esille Unkarin yhteiskunnan tilan, jota hän omien sanojensa mukaan nimittää ”moraaliseksi rappioksi”.³² Termiä Bibó kuvaa yhteiskuntaa juutalaislakien täytäntöönpanossa voimakkaasti ”ahneeksi”, ”tekopyhäksi” ja ”omaneduntavoittelijaksi”.³³ Bibón värikkäät ilmaisut voidaan ajatella viittaavan siihen, että hänellä on kirjoittajana ollut voimakkaita tunteita kyseistä ilmiötä kohtaan. Keskeistä on kuitenkin huomata, että Bibón käyttämät adjektiivit sekä yhteiskunnan ”moraalinen rappio” viestivät niin ikään vahvan negatiivista kuvaa, ja herättävät tunteita myös esseen lukijassa. Värikkäät sanavalinnat ja ilmaukset nousevat Bibón tekstin lukijalle selvästi esiin, sillä esseen pääasiallinen tyyli on pitkälti pohtiva. Pohtivan tai keskustelevan tyylin ei voida kuitenkaan ajatella estävän ilmaisultaan rikkaiden sanavalintojen käyttöä, sillä sen avulla lukija pääsee selkeästi kiinni tekstin kirjoittajan intentioihin ja tunteisiin.

²⁹ Halmesvirta 2017, 27.

³⁰ Halmesvirta 2017, 27.

³¹ Fredrickson 2015, 1.

³² Bibó 2023, 145.

³³ Bibó, 2023, 145.

Lisäksi pohtivan tyylin avulla voidaan miettiä myös esseen mahdollista kohderyhmää, johon Bibón voidaan nähdä suhtautuneen diplomaattisesti esseessään.

Aatehistoriallisesti on keskeistä tarkastella myös, mitä Bibó omana aikanaan tarkoittaa esseen otsikossa ilmentyvällä juutalaiskysymyksellä sekä toisaalta esseen pääsisällöllä eli antisemitismillä. Kuparisen mukaan termi juutalaiskysymys on peräisin Saksasta 1800-luvun puolivälistä.³⁴ Termillä viitataan yleiseen keskusteluun juutalaisten yhteiskuntaan osallistamisesta.³⁵ Bibón voidaan siis nähdä käsittäneen tutkimuskirjallisuuden perusteella käsite juutalaiskysymyksestä sen yhteiskunnallisista lähtökohdista käsin omana aikanaan. Bibón essee voidaan niin ikään soveltaa aihetta pohtivaksi keskusteluksi sodan jälkeisessä Unkarissa. Termillä antisemitismi on puolestaan erilaisia muotoja eri aikakausina. Esseen kirjoitusajankohtaa ajatellen on kuitenkin olennaista tarkastella antisemitismin ilmentymistä ennen toista maailmansotaa sekä sen aikaan. Kuparisen mukaan juutalaisvastaisuus oli lujittunut osaksi Unkarin yhteiskuntaa, mikä näkyi erityisesti äärioikeistolaisen politiikan suosimisena sekä juutalaisvastaisten lakien käyttöönotolla.³⁶ Toisaalta juutalaisvastainen retoriikka liitettiin Unkarissa myös antibolshevismiin, jolloin kommunismin vastustus liitettiin osaksi antisemitismiä.³⁷ Unkarilaisen antisemitismin käsitettä ymmärtääkseen siis täytyy ottaa huomioon sen poliittinen tulokulma. Bibón voidaan nähdä poliittisen vasemmiston edustajana ymmärtäneen myös termiin liitetty poliittinen ulottuvuus.

Kokonaisuudessaan Bibón voidaan nähdä kirjoittavan esseessään juutalaisvainoihin johtaneista syistä yhteiskunnallisista lähtökohdista käsin. Syiksi esitetään niin Unkarin virkavallan päätöksiä kuin antisemitistisiä ennakkoluuloja. Bibón tekstin taustalla on kuitenkin olennaista huomata arvoja ja asenteita sekä toisaalta oikeustieteellinen ulottuvuus. Bibó esittää kritiikkinsä juutalaislakien käyttöönotolle, ja pitää tätä yhtenä keskeisenä tekijänä holokaustiin johtaneista syistä. Esseestä voidaan huomata, että Bibó kirjoittaa pohtien juutalaisvainoihin johtaneista syistä. Pohdinnan lisäksi Bibó kuitenkin tuo sanavalinnoilla ja voimakkailla ilmauksilla esille omia näkökulmia esimerkiksi juutalaislakien täytäntöönpanossa sekä poliittisissa ulottuvuuksissa.

³⁴ Kuparinen 1999, 136.

³⁵ Kuparinen 1999, 136.

³⁶ Kuparinen 1999, 250.

³⁷ Kuparinen 1999, 247.

2. Ryhmien vastuut holokaustissa

2.1. Viranomaisten vastuu

Lähes koko toisen maailmansodan ajan Horthyn johtama Unkari onnistui pitämään äärioikeistonsa oppositiossa, ja tarjoamaan edes jonkinlaisen turvapaikan juutalaisille ja muille pakolaisille, vaikka maan asenne oli antisemitistinen.³⁸ Unkarin asema Saksan liittolaisena piti kuitenkin maata otteessaan.³⁹ Käännekohtana sodan aikana voidaan pitää vuotta 1944, jolloin Horthy joutui eroamaan Saksan painostuksesta.⁴⁰ Maan johtoon nostettiin saksalaisten hyväksymä Unkarin nuoliristiliikkeen johtaja Ferenc Szálasi.⁴¹ Unkarin historiaa tutkineen Vehviläisen mukaan äärioikeistolainen Szálasi tunnettiin kiihkeänä hungarismien⁴² kannattajana.⁴³ Yleisesti ottaen tiedetään, että Euroopassa toisen maailmansodan aikaan nationalistiset aatteet saivat jalansijaa. Hungarismien olemassaolon voidaan niin ikään nähdä viestivän maan kansallismielisestä asenteesta. Joka tapauksessa Saksan hyväksymän nuoliristiliikkeen toimesta aloitettiin juutalaisten kuljetukset keskitysleireille, pääosin Auschwitziin, joissa kuoli suurin osa Unkarin juutalaisista toisen maailmansodan loppuun mennessä.⁴⁴ Unkarin historiasta toisen maailmansodan ja holokaustin aikana voidaan huomata olleen vähemmistöryhmien, kuten juutalaisten näkökulmasta äkkikäänteinen. Maa pystyi tarjoamaan antisemitistisistä ilmapiiristä huolimatta juutalaisille turvaa lähes sodan loppuun saakka, kunnes vallanvaihdokset maan politiikassa johtivat satojen tuhansien⁴⁵ ihmisten kuolemaan keskitysleireillä.

Bibón voidaan nähdä kirjoittavan kärkkäästi ja sävyltään värikkäästi virkavallan vastuusta holokaustissa. Bibó kuvaa Unkarin valtionhallinnon henkilöstöä omien sanojensa mukaisesti öykkäröivinä, oppimattomina ja empatiakyvyttöminä.⁴⁶ Tällä voidaan nähdä Bibón viittaavaan Unkarin äärioikeistolaiseen ja konservatiiviseen siipeen, mihin myös maata sodan loppuvaiheessa hallinnut nuoliristiliike kuului. Halmesvirran

³⁸ Vehviläinen 2004, 223.

³⁹ Vehviläinen 2004, 223.

⁴⁰ Kontler, 2002 383.

⁴¹ Vehviläinen 2004, 232–233.

⁴² Termillä hungarismi tarkoitetaan Ferenc Szálasin kehittämää totalitaarista aatetta, jonka tavoitteena oli yhdistää koko Tonavan alue Unkarin johtamaksi liittovaltioksi. Aatteen sisällön keskiössä olivat antisemitismi ja antikapitalismi. Vehviläinen 2004, 217.

⁴³ Vehviläinen 2004, 217.

⁴⁴ Kontler 2002, 384.

⁴⁵ Kontler 2002, 384.

⁴⁶ Bibó 2023, 148.

mukaan Unkarin äärioikeiston ideologia oli jo 1800-luvulta asti ollut vahvasti juutalaisvastaista.⁴⁷ Lisäksi kansallismieliset ideologiat vaikuttivat politiikan enemmistössä toisen maailmansodan aikana.⁴⁸ Holokaustin aikana Unkarin virkavallan ja politiikan enemmistön näkemys oli siis nationalistista ja vahvan antisemitististä. Bibón voidaankin nähdä kirjoittavan kärkkäästi juuri äärioikeiston valtaa vastustaakseen, mikä poikkesi hänen omasta poliittisesta ideologiastaan. Toisaalta värikkäiden ilmausten käyttö, kuten ”öykkäröivät” tai ”oppimattomat” voidaan nähdä viittaavaan siihen, että Bibó piti äärioikeiston valtaa ajattelussaan alempiarvoisena sekä sivistymättömänä.

Bibó kirjoittaa esseessään, kuinka Unkarin julkisissa viroissa työskenteli myös eurooppalaisia arvoja ihannoivia ja sivistyneitä henkilöitä.⁴⁹ Olennaista on kuitenkin huomata, miten Bibó heistä kirjoittaa. Bibó tuo esseessään esille, kuinka kaukana nämä eurooppalaiset arvot omaava ja sivistynyt ryhmittymä lopulta pysyi, ja kuinka vähän se teki töitä juutalaisia auttaakseen.⁵⁰ Lisäksi Bibó nostaa esille näkemyksen lain rikkomisesta juutalaisten auttamiseksi. Bibón mukaan lakien rikkomiseen eivät viranomaiset kuitenkaan suostuneet, sillä he Bibón mukaan halusivat niin sanotusti pitää omantuntonsa puhtaana.⁵¹ Bibón omassa ajattelussa voidaan siis havaita piirteitä, joiden mukaan yksilön moraalit asettuu vallitsevan lain yläpuolelle, ja kannustaa rikkomaan sitä, mikäli lopputulos on moraalisesti hyväksyttävää. Edellä esiteltyllä kehityskululla voidaan viitata Halmesvirran mukaan Bibóstä esitettyyn näkemykseen julkisena moralistina, jolloin yksilön moraalit asettuu lain yläpuolelle.⁵² Merkittävää onkin siis lukijan näkökulmasta pohtia ristiriitaa Bibón ajattelussa oikeustieteilijänä. Bibó niin ikään koulutustaustansa puolesta omasi vahvan oikeustieteellisen osaamisen ja lakia kunnioittavan näkemyksen. Toisaalta hän kuitenkin tekstissään kritisoi virkavaltaa siitä, kuinka lakeja ei rikottu juutalaisten pelastamiseksi.

Aatehistoriallisesta näkökulmasta Bibón tekstiä on olennaista tarkastella siten, mistä ja miten Bibó kirjoittaa Unkarin virkavallasta esseessään. Lukija kuitenkin väistämättään huomaa tämän lisäksi myös sen, mistä Bibó ei kirjoita. Bibón tekstiä lukiessa voi havaita,

⁴⁷ Halmesvirta 2013, 355.

⁴⁸ Halmesvirta 2013, 355.

⁴⁹ Bibó 2023, 147.

⁵⁰ Bibó 2023, 148.

⁵¹ Bibó 2023, 148–149.

⁵² Halmesvirta 2017, 11.

että hän niin ikään mainitsee nimeltä hallinnosta itselleen epämieluisia henkilöitä, kuten esimerkiksi Horthyn ja Szálasin.⁵³ Puolestaan virkamiehistöä, joka Bibón mukaan kuului niin ikään virkavallan ”eurooppalaista sivistystä ja universaalia ihmisyyttä”⁵⁴ edustavista henkilöistä Bibó ei mainitse nimeltä ketään. Esseen kirjoitushetkellä vuonna 1948 Unkari etsi sodan jälkeen hallinnollista ja poliittista suuntaa, joten voidaan olettaa joko ulkopuolelta tulleen sensuurin tai Bibón itesesensuurin vaikuttaneen siihen, miten hän viranomaisista kirjoittaa. Toisaalta henkilöiden nimeämättä jättämisen voidaan osaltaan myös ajatella Bibón yrityksenä suojella tiettyjä henkilöitä Unkarin virkakoneistosta. Yleisesti ottaen kuitenkin tiedetään, että Unkarin hallinto muuttui vuoteen 1949 mennessä Neuvostoliittoa suosivaksi valtioksi.⁵⁵ Poliittisella ilmapiirillä voidaan siis niin ikään todeta olleen vaikutusta siihen, mistä ja miten Bibó on Unkarin viranomaisista kirjoittanut.

2.2. Kirkon vastuu

Kristillisiä kirkkoja voidaan pitää yhtenä merkittävänä toimijana antisemitististen käsitysten ylläpidossa ennen holokaustia sekä sen aikana. Antisemitismin historiaa tutkinut Kuparinen nostaa esille, kuinka jo antiikissa varhaiskristillisellä ajalla kirkko pyrki luomaan kuvaa juutalaisesta Jumalan murhaajana.⁵⁶ Tällä väitteellä kristillinen kirkko niin ikään oikeutti oman juutalaisvastaisen toimintansa niin keskiajalla kuin vielä toisen maailmansodan aikana. Kuparisen tavoin Holmila tuo esille kristillisen antisemitismin taustoja. Holmilan mukaan kristinusko oli keskiajalta lähtien aina vain vahvistanut antisemitististä ajattelutapaa.⁵⁷ Tästä voidaankin päätellä, että niin Holmila kuin Kuparinen ovat yhtä mieltä siitä, että kirkko on yksi merkittävimmistä antisemitistisiä käsityksiä ylläpitäneistä tahoista vuosisatojen ajan.

Nykytutkimuksessa uskonnollisista lähtökohdista kumpuavaa antisemitismiä luonnehditaan perinteiseksi antisemitismiksi.⁵⁸ Käsitteellä perinteinen antisemitismi voidaan siis tulkita olevan pitkät juuret antisemitismin historiassa. Kokonaisuudessaan kristillisten kirkkojen avointa juutalaisvastaisuutta ja toimia voidaan pitää hyvin

⁵³ Bibó 2023, 149.

⁵⁴ Bibó 2023, 147.

⁵⁵ Kontler 2002, 406–407.

⁵⁶ Kuparinen 1999, 44.

⁵⁷ Holmila 2010, 271.

⁵⁸ Kuparinen 1999, 146.

ristiriitaisina toisen maailmansodan aikana. Toisaalta kirkot olivat avoimen antisemitistisiä, mutta puolestaan osaltaan myös auttoivat ja suojelivat juutalaisia kuljetuksilta sekä vetosivat poliittisiin päättäjiin. Esimerkiksi Budapestin nuntius Angelo Rotta vetosi päättäväisesti Horthyyn juutalaisten pelastamiseksi toisen maailman sodan aikana.⁵⁹

Aluksi on oleellista pohtia, mihin kirkkoihin käsitteellä *kristillinen kirkko* Bibón esseessä viitataan. Monet antisemitismistä kirkon näkökulmasta tutkineet tutkijat sekä Bibó itse käyttävät kirkosta nimitystä kristillinen kirkko. Yleisesti ottaen tiedetään, että Keski-Euroopassa merkittävin kristillinen kirkko on roomalaiskatolinen kirkko. Bibón tekstiä analysoidessa lukija siis väistämättään mieltää kattokäsitteen kristillisestä kirkosta juuri roomalaiskatoliseksi kirkoksi. Väitettä tukee muun muassa se, että suurin osa unkarilaisista (55 %) oli roomalaiskatolisia vuonna 1941.⁶⁰ Tästä voidaankin päätellä, että Bibó todennäköisesti tarkoittaa kristillisellä kirkolla juuri roomalaiskatolista kirkkoa Unkarissa. Toisaalta Bibó syntyi reformoituun perheeseen, joten hän ei omalta taustaltaan edustanut roomalaiskatolista kirkkoa.⁶¹ Tämä näkyy erityisesti siinä, että Bibó kirjoittaa esseessään kristillisestä kirkosta välillä yksikössä ja toisinaan monikossa. Lukijalle jää siis varsin epäselväksi, mitä Bibó tarkalleen ottaen kristillisellä kirkolla tarkoittaa. Kokonaisuudessaan Bibón lapsuuden reformoidulla uskonnollisella taustalla voidaan kuitenkin osaltaan ymmärtää hänen käsityksensä kristillisestä kirkosta laajempänä kuin ainoastaan roomalaiskatolista kirkkoa tarkoittavana käsitteenä. Tästä syystä Bibón esseetä tarkastellessa kristillisen kirkon näkökulmasta on oleellista ottaa huomioon edellä esitetty maininta käsitteen laajuudesta.

Bibó nostaa esseessään esille erityisesti kristillisen kirkon ristiriitaisen suhtautumistavan juutalaisvainoissa. Esseessään hän kirjoittaa kirkon yrityksistä auttaa juutalaisia, mutta toisaalta pohtii myös sen toimintakyvyttömyyttä.⁶² Bibón omassa ajattelussa voidaan siis nähdä ymmärrystä kirkon ristiriitaisesta suhtautumisesta juutalaisvainoihin. Ristiriitaista suhtautumista tukee myös se, että Bibón mukaan Unkarin kristillinen kirkko ylläpiti omaa antisemitististä ajattelutapaansa ja tyytyi pitkälti sivustaseuraajan rooliin

⁵⁹ Holmila 2010, 273.

⁶⁰ Kocsis 2009, 86.

⁶¹ Halmesvirta 2017, 14.

⁶² Bibó 2023, 149.

juutalaisvainoissa.⁶³ Merkittävää on siis ymmärtää kirkon halu pysyä toiminnan taustalla. Kristillisen kirkon sivustaseuraajan roolia käsittelevä Holmila nostaa esille, kuinka olennaista on ymmärtää toimeettomuuden ja välinpitämättömyyden syitä ja seurauksia tapahtumien taustalla sivustaseuraajien näkökulmasta.⁶⁴ Tästä voidaankin siis huomata, että Bibó pyrkii esseessään pohtimaan sivustaseuraajan roolia omana aikanaan toisen maailmansodan päätyttyä.

Ristiriitaisuus kirkon toiminnassa holokaustin aikana voidaan siis käsittää Bibón esseen perustella jonkinlaiseksi haluksi seurata tapahtumien kulkua ja poliittista päätöksentekoa, mikä myös nostetaan esseessä esille:

Kirkko ei kuitenkaan koskaan kääntänyt selkäänsä tutulle ja turvalliselle hallinnolle, joka oli aina suhtautunut siihen kunnioittavasti.⁶⁵

Lainauksesta voidaan huomata Bibón kirjoittavan juuri siitä, mitkä tekijät lopulta ohjasivat kristillisen kirkon päätöksentekoa ja toimia holokaustin aikana. Bibón siis voidaan niin ikään nähdä sitovan esseessään virkavallan ja kirkon vastuut yhdeksi kokonaisuudeksi. Tätä voidaan selittää myös esimerkiksi Vatikaanin roomalaiskatolisen kirkon asenteella poliittisia päättäjiä kohtaan. Holmilan mukaan Vatikaanissa oltiin tyytyväisiä Euroopan yleiseen poliittiseen ilmapiiriin sen diktatorisen ja konservatiivisen luonteensa vuoksi.⁶⁶ Vatikaanin suhtautumista ei ole kuitenkaan olennaista yleistää kattamaan koko Euroopan kristillisten kirkkojen suhdetta holokaustiin. Vatikaanin näkökulma toimii ainoastaan esimerkkinä siitä, kuinka virkavallan ja kirkkojen toiminta voitiin yhdistää

Bibó kirjoittaa esseessään kirkon roolista holokaustissa lukijan näkökulmasta kuitenkin yllättävän suopeasti. Hän osaltaan ymmärtää kirkon epäileväisen suhtautumisen juutalaisten pelastamiseksi kastamisen avulla, vaikka toisaalta mainitsee myös kirkon epämääräisen suhtautumisen juutalaisten auttamiseen.⁶⁷ Nykyaikana lukija väistämättä huomaa Bibón omassa suhtautumisessa ristiriidan verrattuna kristillisten kirkkojen

⁶³ Bibó 2023, 149–150.

⁶⁴ Holmila 2010, 258.

⁶⁵ Bibó 2023, 149.

⁶⁶ Holmila 2010, 271.

⁶⁷ Bibó 2023, 150.

antisemitismiä ylläpitävään rooliin holokaustissa, kuten esimerkiksi Holmila ja Kuparinen siitä kirjoittavat. Olennaista on siis huomata Bibón suhtautumisen olleen suopeampi kirkon osallisuuteen holokaustissa kuin millaiseksi se nykyään ymmärretään. Toisaalta Bibón omana elinaikanaan ja esseen kirjoitushetkellä aivan toisen maailmansodan jälkeen juutalaisvainot miellettiin Kansallissosialistisen Saksan syyksi, joten Bibó ei välttämättä mieltänyt asettaa Unkarin kristillisten kirkkojen toimintaa laajemman kritiikin kohteeksi esseessään.

Kokonaisuudessaan Bibó kirjoittaa esseessään suopeasti kirkon vastuusta holokaustissa. Ristiriitaisuutta on kuitenkin havaittavissa Bibón korostaessa tekstissään, kuinka kirkko niin ikään pysyi uskollisena virkavallan tekemille päätöksille holokaustin aikana, vaikka samalla se kuitenkin pyrki auttamaan juutalaisia hädän hetkellä. Johtopäätöksenä siitä, miten Bibó kirkon vastuusta kirjoittaa voidaan kuitenkin todeta, että hänellä itsellään ei välttämättä ollut suoranaista suhdetta kirkkoon tai sen edustajiin. Toisaalta Bibón voidaan nähdä halunneen kirjoittaa kirkon roolista ymmärtäväisesti ja jopa diplomaattisesti, koska esseeseen mahdolliset lukijat ovat myös voineet tulla kirkon piiristä.

2.3. Älymystön vastuu

Bibó kirjoittaa Unkarin älymystön suhteesta juutalaisvainoihin hyvin itsevarmasti. Bibón mukaan unkarilaisten intellektuellien suhtautuminen antisemitismiin ja juutalaisvainoihin ei antanut kokonaisuudessaan syytä häpeään.⁶⁸ Bibón ajattelun itsevarmuutta älymystön suhteesta juutalaisvainoihin voidaan perustella sillä, että hän itse kuului älymystöön. Bibó kuului alempaan maa-aateliin, ja nousi elämänsä aikana korkeasti koulutetuksi oikeusoppineeksi ja poliittiseksi ajattelijaksi.⁶⁹ Tästä voidaankin päätellä, että Bibólle on ehkä henkilökohtaisesti ollut kaikkein luontaisinta kirjoittaa älymystön osuudesta juutalaisvainoihin, sillä hän on myös itse kokenut kuuluvansa tähän ryhmään. Toisaalta vaikka Bibó kirjoittaa varsin itsevarmasti on oman ryhmän holokaustin aikaisten tekojen tarkastelu voinut olla vaikeaa sekä ratkaisujen löytäminen haastavaa.

Esseessä toistuu tekojen käsittely ja se, mitä olisi pitänyt tehdä. Bibó mainitsee esseessään useaan otteeseen, kuinka eri osapuolten niin virkavallan, kirkon kuin älymystönkin

⁶⁸ Bibó 2023, 152.

⁶⁹ Halmesvirta 2017, 12.

piirissä olisi pitänyt tehdä enemmän juutalaisten auttamiseksi sekä antisemitismin kitkemiseksi Unkarissa.⁷⁰ Tässä kohtaa Bibón ajattelussa voidaan selkeästi huomata hänen koko esseessään näkyvä ratkaisukeskeisyys. Juutalaisvainojen aikaisia tekoja siis käsitellään, mutta niin ikään pohditaan myös sitä, kuinka asiat olisi voitu tehdä paremmin. Toisaalta kritiikkiä voidaan esittää siitä, kuinka oleellista Bibón esseen lukijalle toisen maailmansodan jälkeen olisi tarkastella juutalaisvainoja konkreettisten tekojen kautta, eikä ainoastaan sen perusteella, mitä olisi voitu tehdä paremmin. Yleisesti ottaen kuitenkin tiedetään, että sodan jälkeen juutalaisvainoista pääosin vaiettiin ja keskityttiin ainoastaan sodan sankareihin.⁷¹ Tästä syystä Bibón esseen lukijoiden näkökulmasta tekojen ja asenteiden konkreettinen käsittely toisinaan puuttuu esseestä, vaikka kokonaisuutena toistuu ratkaisukeskeisyys. Tekojen niukkaa käsittelyä Bibón esseessä voidaan selittää esimerkiksi Bibón oman henkilökohtaisen lähdeaineiston puutteella. Kokonaisuudessaan Bibó kirjoittaa esseessään paljon niin ikään omalla äänellään, mistä voidaan päätellä lähdemateriaalin olleen kohtalaisen vähäistä. Rungas kirjoittajan oman äänenkäyttäminen tuo selväksi Bibón oman näkemyksen, mutta toisaalta tarkennusta vaativiin kohtiin syntyy epävarmuus kirjoittajan luotettavuudesta tekstin sisällössä.

Unkarin älymystö pyrki pääosin auttamaan juutalaisia holokaustin aikana. Bibón esseessä esiintyvistä tekojen konkreettisen käsittelyn niukkuudesta huolimatta tiedetään, että Unkarin älymystössä pyrittiin auttamaan juutalaisia. Esimerkiksi kulttuurisesta eliitistä keskeiset unkarilaiset klassisen musiikin taiteilijat Béla Bartók ja Zoltán Kodály sekä kirjailija Zsigmond Móricz protestoivat juutalaisiin kohdistettuja rajoituksia vastaan.⁷² Lisäksi fasismin nousu huolestutti yleisesti ottaen älymystöä.⁷³ Tästä voidaankin huomata, että antisemitismi ei vedonnut kaikkiin yhteiskunnallisiin ryhmiin samalla tavalla. Älymystössä pyrittiin protestoimaan, kun puolestaan kansan keskuudessa santarmit olivat aktiivisesti edesauttamassa juutalaisten kuljetuksissa leireille.⁷⁴

Bibó pohtii älymystön osuuden kautta myös omaa rooliaan antisemitismin kitkemisessä sekä juutalaisvainoissa. Konkreettisin esimerkki tästä on se, miten Bibó älymystön vastuusta kirjoittaa:

⁷⁰ Bibó 2023, 152.

⁷¹ Holmila 2010, 283.

⁷² Kontler 2002, 371.

⁷³ Kontler 2002, 373.

⁷⁴ Vehviläinen 2004, 230.

Näitä henkilöitä painaa nyt raskas vastuu – ja tähän joukkoon kuuluu myös allekirjoittanut itse.⁷⁵

Lainauksesta voidaan päätellä Bibón pohtivan ja käsittelevän esseen kautta myös omantunnon kysymyksiä. Omantunnon ja oman vastuun käsittely tekee esseestä lukijan kannalta henkilökohtaisemman, joten voidaan olettaa Bibón halunneen kirjoittaa esseen sisällöllisesti myös itselleen. Esseiden lukijan kannalta on oleellista ymmärtää, että Bibó myös luokitteli itsensä omana aikanaan kuuluvaksi älymystöön, minkä edellä esitetty lainaus myös todentaa.

Bibón luokittellessa itsensä älymystöön kuuluvaksi voidaan huomata, ketä ja miten Bibó mainitsee muita samaan ryhmään kuuluvia henkilöitä. Esimerkiksi yleisesti ottaen Bibó kirjoittaa ryhmistä, kuten ”vastavallankumouksellisen eliitin konservatiivit” tai ”työväenliikkeen sosialistijohtajat”. Puolestaan esseessä mainitaan älymystöstä nimeltä ainoastaan Dezsó Szabón, joka Bibón mukaan kuului älymystössä nationalistiseen ja antisemitismiä kirjoituksillaan lietsoneeseen piiriin.⁷⁶ Szabó luonnehditaan kuuluneen omana aikanaan niin ikään populististen kirjoittajien joukkoon, jotka olivat usein politiikasta, yhteiskunnasta ja taloudesta kirjoittavia maaseudulta tulleita henkilöitä.⁷⁷ Bibósta ajattelijana on toisaalta oleellista huomata, että muiden muassa Kontler luokittelee Bibón osaltaan ideologiseksi kirjoittajaksi.⁷⁸ Ideologisen lokeroinnin myötä lukijan on oleellista suhtautua kriittisesti ja tiedostaa Bibón mahdolliset ideologiset näkemykset kirjoittajana. Toisaalta Bibón esseiden kokonaissanoma eli juutalaiskysymyksen käsittelyn ja vastuunkannon tärkeys eivät muutu, vaikka tulokulma olisikin poliittinen. Ideologinen huomautus on kuitenkin lähiluvun kannalta olennainen, sillä tekstissä esiintyvät ilmiöt tai sanavalinnat voivat osaltaan selittää sitä, mistä ja miten Bibó on halunnut kirjoittaa.

Kokonaisuudessaan Bibó kirjoittaa älymystön roolista huomattavasti kantaaottavammin kuin muutoin esseessä. Kantaaottavuus näkyy esseessä myös esimerkiksi virkavallan

⁷⁵ Bibó 2023, 155.

⁷⁶ Bibó 2023, 153–154.

⁷⁷ Kontler 2002, 359.

⁷⁸ Kontler 2002, 359.

arvostelussa, mutta siinä tapauksessa Bibón kirjoitussävy voidaan tulkita kärkkääksi. Puolestaan älymystön vastuusta kirjoittaessa voidaan tulkita, että Bibó kirjoittaa osaltaan tuntemastaan pettymyksestä yhteiskunnallista ryhmää kohtaan, johon hän itsekin kokee kuuluvansa. Tätä selittää myös se, että Bibó käsittelee myös omantunnon kysymyksiä ja vastuuta, mikä luo hyvin henkilökohtaisen sävyn tekstiin. Älymystön vastuun voidaan ajatella olevan Bibólle luontaisin aihepiiri käsitellä. Esseessä toistuu jälleen samat huomioonotettavat tekijät, kuten ketä ja mitä mainitaan. Johtopäätöksenä voidaan kuitenkin todeta, että Bibóa varmasti puhutteli paljon oman ryhmänsä vastuuholokaustissa. Hän kuitenkin pyrki kirjoittamaan asioista yleisesti, eikä korostanut omia tai muiden auttavia tekoja poikkeavalla tavalla esseessään.

3. Holokaustin jälkeen

Toinen maailmansota muutti Unkarin yhteiskuntaa valtavasti. Puolifeodaalinen yhteiskunta tuli päätökseensä, ja sodan päätyttyä maa jäi Neuvostoliiton etupiiriin.⁷⁹ Unkari kohtasi toisen maailmansodan jälkeen samankaltaisia ongelmia kuin muu Eurooppa. Jälleenrakennus, sosiaaliset ongelmat ja sodan jättämät jäljet olivat osa laajempaa muutosta. Lisäksi toisen maailmasodan aikaan vainottujen juutalaisten ja muiden vähemmistöjen kotiinpaluu sekä toisaalta maastamuutto koskettivat samoin tavoin niin Unkaria kuin laajemmin Eurooppaa. Erityisesti juutalaiset löysivät keskitysleireiltä reittinsä Saksaan ja Länsi-Eurooppaan, sillä Itä-Eurooppa ei edelleenkään ollut turvallinen vähemmistöille.⁸⁰ Tästä voidaankin huomata, että etenkin Itä-Euroopassa juutalaisvastaiset asenteet ja teot eivät kadonneet sodan päätyttyä.

Bibón käsityksen mukaan holokaustin jälkeinen tilanne antisemitismistä voidaan kiteyttää esseessä mainitulla tavalla:

Kaikki merkit viittaavat siihen, että juutalaisvastainen ilmapiiri ei ole kadonnut mihinkään.⁸¹

Lainauksesta voidaan päätellä, että Bibón mukaan antisemitismi ei ollut kadonnut Unkarista sodan jälkeen. Ennakkoluulojen ja asenteiden voidaan siis nähdä säilyneen yhteiskunnassa. Holmilan mukaan toisen maailmansodan jälkeiset holokaustin tapahtumat unohtuivat nopeasti, sillä päähuomio oli tulevaisuudessa erityisesti politiikan kentällä.⁸² Bibón voidaan nähdä huomioineen omana aikanaan antisemitismin uudelleen viriäminen, ja halu kirjoittaa siitä. Toisaalta juutalaisvastaisen ilmapiirin lisääntymistä on olennaista tarkastella myös holokaustin käsittelyn kautta toisen maailmansodan jälkeen.

Holokaustin käsittelyä tutkinut Holmila korostaa, että holokaustin muistaminen 1940- ja 1950-luvuilla oli pääosin siitä selvinneiden vastuulla.⁸³ Tästä voidaankin huomata, että Bibón esseellä on ollut tärkeä merkitys sodan jälkeisessä Euroopassa, koska se on teksti

⁷⁹ Vehviläinen 2004, 236.

⁸⁰ Judt 2005, 24.

⁸¹ Bibó 2023, 240.

⁸² Holmila 2010, 238.

⁸³ Holmila 2010, 283.

poliittiselta ajattelijalta unkarilaisille. Holmilan mukaan holokaustin muistaminen ja käsittely aloitettiin kunnolla erityisesti Eichmannin oikeudenkäynnin aikaan 1960-luvun alussa.⁸⁴ Bibón kirjoittamaa esseetä on olennaista siis pitää tärkeänä antisemitismiä käsittelevänä teoksena aikana, jolloin tapahtumista pääosin vaiettiin. Bibósta on kuitenkin olennaista muistaa, että hän ei itse niin ikään kuulunut vainottujen joukkoon, vaan kirjoitti esseetä myös omia päämääriään tavoitellen. Esimerkiksi tutkielman aikana aiemmin esiin tulleiden poliittisten näkökantojen sekä omantunnon käsittelyn kautta.

Bibó pyrkii vakuuttamaan lukijan retoristen keinojen avulla. Unkarilaisten tunteisiin sodasta ja holokaustista pyritään vetoamaan seuraavalla tavalla:

*Unkarilainen yhteiskunta – itsekin fasismin uhri – jätti heidät keskiluokan johtamana yksin kärsimään kohtalostaan.*⁸⁵

Lainauksesta voidaan päätellä, että Bibó haluaa niin ikään kirjoittaa unkarilaisille heidän puolelleen. Esseen pääsanoma pysyy antisemitismissä, holokaustin käsittelyssä sekä sen seurauksissa. Tästä huolimatta Bibó haluaa puhutella lukijaa esseen sanoin myös ”uhrina”. Tällä pyritään herättämään molemminpuolista ymmärrystä sekä juutalaisten että Unkarin kansan kesken. Esseen siis voidaan nähdä rakentavan dialogia menneiden käsittelyn varalle molemmin puolin. Toisaalta retoristen keinojen käytöllä kirjoittaja pyrkii pääsemään asettamiinsa tavoitteisiin eli tässä tapauksessa herättämään toivotunlaisia tunteita lukijassa. Kielellisestä kontekstualismista aatehistoriantutkimuksessa kirjoittavat myös Havu ja Tolonen teoksessa *Sanat siltana menneeseen* (2022). Havun ja Tolosen mukaan lähdeaineiston lukijan on olennaista löytää kirjoittajan intentio eli tavoite tekstistä.⁸⁶ Tässä tapauksessa lukijan on siis keskeistä ymmärtää Bibón tekstin retoristen keinojen hyödyntäminen myös hänen haluamiensa tavoitteiden saavuttamisessa.

Bibó pohtii essessään holokaustin jälkeen keskeiseksi noussutta teemaa eli juutalaisten emigraatiota Euroopasta. Bibón mukaan emigraatio eli maastamuutto ei ollut kaikkein

⁸⁴ Holmila 2010, 284.

⁸⁵ Bibó 2023, 244.

⁸⁶ Havu & Tolonen 2022, 92.

sopivin ratkaisu niin moraalisesti kuin objektiivisestikaan.⁸⁷ ”Moraalisella” puolella Bibó viittaa siihen, kuinka vainoista selvinneiden ihmisten ei kuuluisi miettiä maastamuuttoa, vaan unkarilaisten kuuluisi ottaa vastuu teoistaan.⁸⁸ ”Objektiivisuudella” Bibó puolestaan tarkoittaa, kuinka kaikkien emigraatiota tavoittelevien ei ole mahdollista lähteä Unkarista.⁸⁹ Bibón esittämistä moraalista ja objektiivisistä huomioista käsin voidaankin siis todeta, että esseen avulla pyritään muuttamaan lukijan asenteita juutalaisia kohtaan toisen maailmansodan jälkeisessä Unkarissa. Bibó ei siis niin ikään esitä ongelmien ratkaisuksi juutalaisten emigraatiota, vaan unkarilaisten asenteiden muuttamista. Holmilan mukaan juutalaisten vastaanotto Euroopassa sodan jälkeen oli ylipäänsä karua. Juutalaisten asunnot ja koko omaisuus oli usein varastettu, eikä heidän paluutaan kotiin kaivattu.⁹⁰ Bibón voidaan ajatella halunneen nostaa erityisesti emigraation teeman mukaan esseeseensä, sillä se oli yksi ajankohtaisimpia käsiteltäviä asioita holokaustin jälkeen. Toisaalta teeman nosto voidaan nähdä myös Unkariin palaavien juutalaisten liittyneiden asenteiden ja ennakkoluulojen käsittelyyn. Bibón voidaan tulkita kirjoittavan emigraatiosta kuitenkin kielteisesti. Bibó ei siis näe emigraatiota ratkaisuna aikakautena, jolloin juutalaisten maastamuutto, ja toisaalta Israelin valtion perustaminen olivat ajankohtaisimmillaan kuin koskaan aiemmin.

Bibó korostaa esseessään yhteiskunnassa vaikuttavia tekijöitä antisemitismin taustalla. Samoja tekijöitä hän pyrkii käsittelemään myös holokaustin jälkeen virinneen uudenlaisen antisemitistisen aallon taustalla, joita kuvataan esseessä seuraavalla tavalla:

Pikemminkin se tarkoittaa sitä, että kaiken antisemitismin tapaan myös uudelleen virinnyt antisemitismi koostuu ennakkoluuloista, juutalaisten ja ympäristön välisistä konflikteista sekä yhteiskunnallisista ongelmista.⁹¹

Lainauksesta voidaan ymmärtää, että Bibón näkemyksen mukaan holokaustin jälkeinen antisemitismi ei poikennut sitä ennen vaikuttaneesta antisemitismistä. Bibón väitettä voidaan verrata Saksassa holokaustin jälkeen virinneeseen antisemitismiin. Kuparisen mukaan Kansallissosialistisen Saksan valtiollisen antisemitismin päättyminen sekä

⁸⁷ Bibó 2023, 242.

⁸⁸ Bibó 2023, 242.

⁸⁹ Bibó 2023, 242.

⁹⁰ Holmila 2010, 304.

⁹¹ Bibó 2023, 254.

uskonnollisen antisemitismin kaventuminen tarkoittivat muutosta antisemitismissä.⁹² Edellä mainittujen antisemitististen muotojen poistuminen ei kuitenkaan merkinnyt antisemitismin katoamista yhteiskunnasta. Kuparinen korostaa, että antisemitismi niin ikään palasi Kansallissosialistista Saksaa edeltäneeseen aikaan, jolloin keskeisiksi antisemitismiä lietsoviksi tekijöiksi nousivat jälleen juutalaisiin liitetyt stereotyyppit.⁹³ Bibón siis niin ikään voidaan nähdä tavoittelevan väitteellään lukijan ymmärrystä siitä, kuinka antisemitismi koostuu samoista tekijöistä kuin aiemmin, mikä johti juutalaisvainoihin. Tästä syystä Bibón voidaan ajatella halunneen esittää ratkaisuja antisemitismin kitkemiseksi Unkarissa.

Antisemitismin kitkemiseen liittyviä ratkaisuja Bibó kuvaa asenteisiin ja politiikkaan kohdistuvista lähtökohdista käsin. Bibó esittää juutalaisiin kohdistuneiden asenteiden muuttamista sekä vastuunottoa unkarilaisissa yhtenä antisemitismiä kitkevänä tekijänä.⁹⁴ Tämän lisäksi hän ottaa esille, kuinka maaseudun köyhälistön elinolojen parantaminen sekä kasvatus- ja koulutusjärjestelmän uudistaminen olisivat osa tätä prosessia.⁹⁵ Bibón voidaan ajatella esittävän lukijan näkökulmasta katsottuna poliittisia tulokulmia antisemitismin kitkemiseen. Toisaalta Bibón voidaan nähdä ajaneen tekstillä myös omia poliittisia päämääriään. Halmesvirran mukaan Bibón poliittisessa ajattelussa oli keskeistä maaseudun aseman parantaminen, mikä korostui erityisesti ennen toista maailmansotaa Bibón antaessa tukensa Maaliskuun rintamaksi⁹⁶ kutsutulle liikkeelle.⁹⁷ Maaseudunköyhälistön aseman parantaminen, ja toisaalta sitä kautta syntyvä tasa-arvo niin unkarilaisten kuin siellä asuvien vähemmistöjen välille voidaan nähdä Bibón esittämänä ratkaisuna, jota hän pyrkii esseellään hakemaan. Bibón ajattelusta voidaankin siis todeta, että hän on esseensä kautta pyrkinyt tuomaan esille myös omia näkemyksiä antisemitismiä käsittelemällä.

Kokonaisuudessaan Bibó kirjoittaa esseen kautta, miten hän näkee antisemitismin uudelleen viriämisen holokaustin jälkeen. Unkarin yhteiskunta muuttui sodan jälkeen,

⁹² Kuparinen 1999, 314–315.

⁹³ Kuparinen 1999, 315.

⁹⁴ Bibó 2023, 266.

⁹⁵ Bibó 2023, 267.

⁹⁶ Termillä Maaliskuun rintama (unk. *Márciusi Front*) tarkoitetaan radikaalia vallankumouksellista rintamaa, jonka tavoitteena oli kaataa yhteiskunnan valtaapitävien taloudellispoliittinen hegemonia ja saada aikaan tilalle kansanvalta. Halmesvirta 2017, 24.

⁹⁷ Halmesvirta 2017, 24.

mutta Bibón mukaan juutalaisiin kohdistuneet asenteet eivät. Bibó pyrkii kirjoittamaan esseessään uudelleen virinneestä antisemitismin aallosta, sekä pohtimaan mahdollisia ratkaisuja tilanteeseen. Bibón esseen holokaustin jälkeen käsittelevässä osuudessa ilmenee voimakkaimmin myös hänen omat poliittiset päämääränsä. Esseen alussa ilmenneiden vastuunkannon, syiden pohdinnan sekä omantunnon käsittely muuttuu tyyliltään poliittiseksi. Toisaalta myös Bibón esseessä jo aiemmin ilmenneen ratkaisukeskeisyyden tavoite näkyy hänen ajattelussaan.

Loppulause

Tutkielmani päälähteestä eli István Bibón vuonna 1948 julkaistusta esseestä ”Juutalaiskysymys vuoden 1948 jälkeen” voidaan todeta, että hän pyrki aiheesta kirjoittamalla herättämään yhteiskunnallista keskustelua. Bibó pohtii niin omaa kuin unkarilaisten vastuunkantoa holokaustiin johtaneista syistä, holokaustin aikaisista tapahtumista ja tilanteesta Unkarissa heti toisen maailmansodan jälkeen. Esseen sovitteleva ja toisinaan jopa diplomaattinen tyyli kuitenkin viittaavat siihen, että Bibón lukijakuntaa ovat mahdollisesti olleet älymystön, kirkollisten oppineiden sekä politiikan ja virkavallan edustajat. Edellä mainituille ryhmille Bibó on myös halunnut nostaa omat käsittelylukunsa esseeensä. Voidaankin siis todeta, että esseen mahdollisella kohderyhmällä on voinut olla vaikutusta, miten Bibó on heidän rooliaan halunnut käsitellä tekstissään.

Lukijalle essee välittyy vahvasti tunteita herättävänä viestinä siitä, mihin hirmutekoihin hänen maanmiehensä pystyivät maailmansotien välisestä ajasta aina uudelleen virinneeseen antisemitismiin esseen julkaisuajankohdan aikana vuonna 1948. Esseen sisällön pohjalta voidaankin myös todeta, että keskustelun herättämisen lisäksi Bibó on halunnut avata lukijan silmät siitä, mitä on tapahtunut ja toisaalta selittää sekä lukijoilleen että osaltaan myös itselleen, miten tapahtumiin ajauduttiin. Bibóa ajattelijana pohdittaessa on olennaista ottaa huomioon hänen yhteiskunnallinen asemansa omana aikanaan. Bibó oli oikeustieteellisen koulutuksen saanut henkilö aikana, jolloin Euroopassa yliopistotasoinen koulutus ei ollut jokaisen saavutettavissa. Bibón esseen ajattelussa tulee ilmi oikeustieteellinen näkökulma, mutta toisaalta hänen osuuttaan julkisena moralistina on olennaista pohtia päämäärien tavoittelussa. Bibó on siis voinut julkisen moralistin tunnusmerkein ajatella itse tietävän totuuden juutalaisvainoista, vaikka ei kuulunutkaan vainottujen joukkoon. Poliittiset tulokset tulevat osittain tekstissä esille, mikä on olennaista huomata esseen intentioita aatehistoriallisesta näkökulmasta pohdittaessa.

Tutkijoiden näkemysten mukaan antisemitismin pitkät juuret sekä juutalaisvihan politisoiminen olivat keskeisiä tekijöitä juutalaisvainojen taustalla. Lisäksi valtion ja osaltaan kirkon vihamieliset juutalaisiin kohdistetut asenteet ja ennakkoluulot edesauttoivat antisemitismin voimistumista ennen toista maailmansotaa sekä sen aikana.

Historiantutkimuksessa aihepiiriä on tutkittu laajasti, mutta siitä huolimatta antisemitismiä käsittelevälle tutkimukselle on edelleen tarvetta. Nykyajan poliittisen ilmapiirin kahtiajakautuneisuus sekä toisaalta myös valtioiden välillä vallitsevat konfliktit ja sodat kohdistuvat usein väkivaltaisesti vähemmistöihin. Yleisesti ottaen kuitenkin tutkijoiden näkökulmia noudattaen todettakoon, että toinen maailmansota sekä sen aikana toteutettu järkyttävä kansanmurha ei poistanut antisemitistisiä asenteita yhteiskunnasta.

Kokonaisuudessaan Bibón esseestä voidaan todeta, että Bibó kirjoittaa juutalaisvainoista myös omia poliittisia näkemyksiään esiintuoden. Miten, miksi ja ketä Bibó mainitsee esseessään toistuvat usein samat yhteiskunnalliset ja poliittiset teemat. Toisaalta Bibón ajatuksia ja kirjoittamista voidaan pitää osaltaan myös ristiriitaisena. Sivistykseen ja eurooppalaisiin ihanteisiin uskoen hän kuitenkin kritisoi vahvasti virkavaltaa lakien rikkomattomuudesta juutalaisia auttaakseen. Ylipäänsä merkittävää on, että Bibólla on esseessään vahva kritiikin sävy kaikkia juutalaisvainojen aikaisia tekoja kohtaan, mutta hän ei kuitenkaan tuo esille omaa osuuttaan toisen maailmasodan aikana. Bibón kirjoittaessa lukijoilleen sen sijaan tuntuu häpeä oman kansan tekojen sekä tekemättä jättämisen puolesta. Toisaalta Bibón ajattelussa pyrkimys löytää ratkaisuja sekä katsoa tulevaisuuteen näkyvät erityisesti menneiden painolastien käsittelyn välityksellä.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

I Painetut lähteet

Bibó, Istvan 2023: ”Juutalaiskysymys Unkarissa vuoden 1944 jälkeen” (unk. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*). Suomentaneet ja toimittaneet Anssi Halmesvirta ja Tuomas Laine-Frigren. Gaudeamus Oy.

Sartre, Jean-Paul 2023: ”Pohdintoja juutalaiskysymyksestä” (ran. *Réflexions sur la Question Juive*). Suomentaneet ja toimittaneet Anssi Halmesvirta ja Tuomas Laine-Frigren. Gaudeamus Oy.

II Tutkimuskirjallisuus

European Union Agency for Fundamental Rights 2022: ”Overview of antisemitic incidents recorded in the European Union 2012-2022”. Publications Office of the EU.

Fredrickson, George M. 2015: *Racism: Short history*. Princeton University Press.

Gyáni, Gábor 2017: ”National and bourgeois ethos in Hungary’s history – Notes on historiography. *Matkoja aatehistoriaan – esseitä Anssi Halmesvirralle*. Kampus Kustannus.

Halmesvirta, Anssi 2013: ”Unkarin äärioikeistoliikkeet 1930-luvulla”. *Historiallinen Aikakauskirja* 3 (111) 2013, s. 354–359.

Halmesvirta, Anssi 2017: ”Vapauden kapea polku: István Bibón julkinen moralismi”. University Press of Eastern Finland.

Huotari, Juhani & Vehviläinen, Olli 2004: *Unkari: Maa, kansa, historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Holmila, Antero 2010: *Holokausti – Tapahtumat ja tulkinnat*. 1. painos. Atena Kustannus Oy.

Havu, Kaarlo & Tolonen, Mikko 2022: ”Kielellinen kontekstualismi ja aatehistoria”. *Sanat siltana menneeseen*, s. 92–117. Toimittaneet Pasi Ihalainen ja Heli Valtonen. Gaudeamus Oy.

Judt, Tony 2005: *Postwar: a history of Europe since 1945*. William Heinemann.

Kallinen, Timo & Kinnunen, Taina n.d. *Laadullisen tutkimuksen verkkokäsikirja*. Toimitus Jaana Vuori. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto.
<https://www.fsd.tuni.fi/fi/palvelut/menetelmaopetus/kvali/analyysitavan-valinta-ja-yleiset-analyysitavat/laadullinen-sisallanalyysi/> (Luettu 24.2.2023).

Kontler, László 2002: *A History of Hungary – Millenium in Central Europe*. Palgrave Macmillan.

Kocsis, Károly 2009: ”Changing Religious Structures of the Population and the Secularization in the Charpatho-Pannonian Area during the 20th Century”. *GEOGRAPHICA* (1–2) 2009, s. 83–102.

Kuparinen, Eero 1999: *Aleksandriasta Auschwitziin - Antisemitismin pitkä historia*. Atena Kustannus Oy.

Luukka, Minna-Riitta 1993: ”Opiskeluessee tekstityyppinä”. *Virittäjä* 97 (3) 1993, s. 408–410. <https://journal.fi/virittaja/article/view/38604/28339> (Luettu 12.12.2023).

Vehviläinen, Olli 2004: *Unkari – Maa, kansa, historia*. Gummerus Kirjapaino Oy.